

Avgusta Manoleva

(Sofia, Institute for Bulgarian Language (IBL), Bulgarian Academy of Sciences)

On an Unstudied Manuscript from the Kotel Literary Centre – Manuscript №583 from the Collection of the Museum of the Bulgarian National Revival, Varna

Abstract: This miscellany of vitae, sermons and damaskin-style apocryphs dated from 1761 is part of the 18th century collection of the Kotel Literary Centre – the last centre for calligraphy and manuscript production. The manuscript has not been studied until now. It is currently kept in the depository of the Museum of the Bulgarian National Revival in Varna. Although the scribe is yet unknown (his linguistic sense and accuracy in the description of facts is evident), the style and mastery of the book binding are typical of Stoyko Vladislavov (Sophronius of Vratsa)'s work. The author of the study proposes a correction of the manuscript number: the Miscellany of 1761 has been identified by its old number (№ 924), while its current designation is 583-Bφ I.

The study reveals a historical document abounding in linguistic phenomena. The author compares it with the Tihonravov Damaskin, Manuscript №1072 (the Zheravnenki Damaskin), the Kotel Collection of 1805 (№437), Manuscript №1424 (A Collection of 1804), the Kotel Damaskin by Stoyko Vladislavov (№13.5.18). The language of the manuscript accurately represents the linguistic features of the Kotel dialect and the peculiarities of the dialect varieties spoken in the villages of Zheravna, Medven, Katunishte, Neykovo. Those characteristic features are subsumed by the generalisation 'in the dialect' as the second component of the pair *manuscript – dialect*.

Августа Манолева

(София, Институт за български език, БАН)

За един непроучен ръкопис от Котленския книжовен център – №583 от сбирката на Музея на Възраждането, Варна

Интересът към Сборника от жития, слова и апокрифи от 1761 г. идва от принадлежността му към Котленския книжовен център от XVIII век. Проучванията на писмените паметници от това последно калиграфско-писарско средище е важно, не само за охарактеризиране на неговия облик в пълнота, а и за обосноваване на мястото, неговата значимост в изграждането на общата развойна картина на книжовния български език от онази епоха. Изследването в езиков аспект на всеки от писмените паметници например, разкрива както типологични явления, така и различни нюанси, които често изненадват и разширяват, разрешават или пък поставят нови въпроси с

неизвестни – за книжовника като (обикновен) преписвач и като огледало на диалектните му особености.

Ръкописът е по-скоро регистриран, непроучван досега. Той се съхранява в Музея на Възраждането на град Варна и е част от ръкописната им сбирка¹. Не знаят никаква друга история около него, освен че е подарен от варненеца арх. Емил Пасков през 1959 г. Информация за него дава музейният историк Марияна Николова².

В обобщаващия си труд „Котленският книжовен център през XVIII век“ авторката Дарина Караджова го представя така: 105 л. хартия, 154x105 мм, текстово поле 110x70 мм. Писмо – среден, почти дребен не много правилен полуустав, но от упражнена ръка, по 14 реда на страница, котленски тип. Украса – малка заставка от растително-геометричен тип (л. 3а), изпълнена в червено и черно, и червени растително-геометрични инициали. Пак там (Караджова 1994: 111)³, същият този *Сборник от жития, слова и апокрифи от 1761 г.* е с различен номер – 924 от сегашния. В ръкописа вече е отбелязано друго: там на л. 2а е задраскан с две черти отгоре Инв. № В = 924. като над него е изписан новият – Инв. № 583-Вф I Оказва се, че под № В 924 е стоял в предишен опис на ръкописите, направен от първия уредник на Музея Велко Цонев. По-късно е направена друга номерация, по други делитбени белези. За това разказа завеждащата отдел "Българските земи XV-XIX в." при РИМ- Варна Марияна Николова: „Първите хора които събират материали са братя Шкорпил и архимандрит Инокентий. Те поставят началото на музейното дело във Варна и в техните инвентарни книги експонатите са под номера. Впоследствие, когато в 1959 година се създава Музея на Възраждането, чийто пръв уредник е Велко Тонев, етнографските материали са отделени в една група, а тези за Музея на Възраждането – в друга. Тонев завежда материалите в нова книга и с нова номерация, без разделение по делитбени белези. Всичко е заедно: книги, икони, оръжие – целият фонд на Музея. С натрупването на материали, става неизбежно разделянето по фондове. Така се оформя: фонд старопечатни книги, фонд метал, фонд фотографии, фонд документи и фонд планове, карти картини. Затова на някои от експонатите, особено наследството от братята Шкорпил и от арх. Инокентий, могат да се видят и три различни инвентарни номера: от Шкорпил или арх. Инокентий, от Велко Тонев и от сегашното последно разделяне на фонда. В случая дамаскинят най-напред е заведен от Велко Тонев, а после идва актуалната засега номерация“.

Книгата е с твърда кафява кожена орнаментирана подвързия, корици от дъска и кожа. Орнаментите са и на лицевата, и на задната корица – трилиниен квадрат и ромбове, с цветя по ъглите и в средата. Както изтъква и Караджова: „Това е най-ранната подвързия на Софроний“⁴, който в младия си период се е занимавал и с дейност като подвързването на ръкописи. На л.2б има приписка⁵:

¹ Ръкописната сбирка на Музея на Възраждането в град Варна съдържа часослов от началото на XIX век, евангелие, требник от XVI и XVII век и други ценни писмени документи.

² Николова, Марияна. Колекция „Ръкописи“ и приписките върху ръкописи и старопечатни книги, съхранявани в Музея на Възраждането като представители на варненското културно наследство. 2012.

³ Дарина Караджова. Котленският книжовен център през XVIII век. 1994

⁴ Караджова, Д. пак там...с.53 и с. 111

⁵ Цитираният материал в статията ще бъде предаван с шрифт – копие на почерка на общия анонимен книжовник на паметниците №437 и №1424. Той е шаблонизиран като представителен за част от ръкописното наследство (преди всичко дамаскини, сборници от дамаскински тип, както и такива със светски характер) от Котленския книжовен център през XVIII век. В статията използвам шрифта и при цитати от Тихонравовския дамаскин, по-скоро заради визуалната му различимост от останалия текст. Шрифтът е изработен от компютърния специалист Йордан Желев, който направи предпечата и дизайна на книгата “Котленски сборник 1805”.

Записавши сіа дамаскіна

НАМЦА ТЕНАРІА

ВЪЛѢПО ѠСЪЗАНІЕ ВСЕГО

мира бадам. 3 с х 4

ВЪ ЛЕПО ВР^ОЖС^ПВО ХВО В

ПОВѢПЛѢЩЕНІЕ ТЪ НАШЪ ІС ХС

Щ чиспіа двѣа маріа ма

иска та нашество. $\tilde{q}$ ψ за (н е оградено в кръгче, сиреч задраскано)

Исключь слово на : ∴ ∴

В средата на задната корица (дясна) от вътрешната страна е написано: *кѣрѣва кнѣга дамаскинѣ*. Текстът се намира в контура на очертана нещо като глава с къса коса. На гърба (на корицата) пише и името *подорѣ*. А на лист 93б стои друга приписка, която, според Марияна Николова (Николова 2012: 65) „посочва името на съставителя си – Лазар“. Не смятам, че единствено заради написаното:

мѡлѣва ми спыхѡ оуѡ нашыхѡ тѡи исѡ хрѣ

БЖЕ НАШѢ ПОМИЛУЙ НАСѢ АМІНЬ СІѦ ПИСМО ЛАЗАРЬ ВЪ

имаме достатъчното основание да твърдим че Лазар е преписвачът. писмо има значение 'текст, нещо написано' (РКБЕНО: 664; СР т. II: 208) и може да се отнася както до целия текст на Сборника, така и до конкретното написание.

Типът на писмото е характерното за Котленския книжовен център. Преписвачът в голямата част на ръкописа е един, но към края, най-вече по почеркова индикация, може да се предполага че има и друг. За когото, едно от предположенията на Дарина Караджова е за Стойко Владиславов. По изписването на някои характерни букви обаче, напр ѱ, със силно издължен нагоре десен (а не ляв, както е обикновено у поп Стойко) стълбец, за сметка на кратката лява част, както и в изписването на *Ѧ*, *ѧ*, *Ѩ* (*ic*), имам съмнения. Разбира се, това ще е задача на следваща публикация, тъй като е необходимо повече време за работа с различни ръкописи и сравнителен анализ.

Сборникът съдържа: слово спото ѿ ѿанна златоустато• ѿпокаянии дѣвнемъ
За; слово ѿ жєнахъ• добрихъ• имѣчливихъ и блатихъ• 27б; слово спото апла павла како
ѿбиде сичиси раи имѣка и како възнєнь би 29а; слово ѿ алєзїа члїка бжїа 77а; сїю
епистолїю како сднїде снѣѣ тѣ бѣ нашето їсѣ хѣ 87б.

Обща характеристика

Сборникът няма оригинална пагинация, номериран е с молив, очевидно от музеен служител. Последният лист носи номера 105, но тъй като отбелязването започва от л.2, то фактическите листа са 104.⁶

Хартията не е по-различна от тази на останалите ръкописи от същия книжовен център (напр. №1072, №437, №1424) – дебела, жълтеникава.

⁶ Обяснението се налага, тъй като има разлика в броя на листовите при М. Николова (104) и при Д. Караджова (105) в публикациите им.

по π λ // χ на π λ 38а; σ μ ρ λ π λ 13б; λ χ π ϵ 50а, δ σ π λ π λ 58б, също и буквена комбинация от обща мачта на π и λ с характерните белези на буквите от двете й страни δ α ϵ π λ 81б, подобно на л. 37б при λ α π λ ; както буквена комбинация от общата мачта на π с байрак и и в κ α π λ π λ π λ 62а.

Има и буквена комбинация, пак в края на реда, на л. 63а, между η и ι с обща средна част η ι .

Ръкописно μ (като вълнообразна линия) лежащо върху букви: σ ρ π λ μ 77а μ е изписано ръкописно върху π и α ; ι χ ϵ π λ μ 79а μ е над τ и ι .

Полегнало обърнато и / η — ω π ρ α η 79б η върху α и ζ ; ζ λ μ η 9б η върху η ; β α λ ϵ π λ 33б твърде изтънено и издължено η полегнало над π и ς .

Качена буквата α — π ρ ϵ χ ρ α π λ 76б α е над π .

Качена буквата χ — ν λ ς ν λ χ // ρ ι ζ ι 77а χ е качено в края на реда над η и ι ; η λ χ и η α τ ρ λ χ на 29а.

Титлата е един вид — Γ и се изписва на обичайните места: β χ ι α 63б, τ λ 70б, ζ ρ λ ν α χ 90б, ζ ρ λ 80а, β λ τ α δ α ρ ι π λ 79б.⁸

Правопис

Правописът определен като едноеров (само ϵ)⁹ не е точен. Да, вероятно от л. 82а нататък се използва почти само ясно изписан малък ер, като дори и на една и съща страница, е написван по различни начини — λ (завършващо с точка или с удебеление), с петлица изписана във вид на кръг, триъгълник, четириъгълник. В предната част на паметника на пръв поглед преобладава малкият ер, но наистина само на пръв поглед. Загледвайки се установяваме, че на много места книжовникът обикновено загатва чертичката на големия ер, неправейки разлика между двете букви. Т.е., за големия ер съдим по едва забележимите детайли, след като вече сме запознати с почерка/маниера на преписвача. Но, той използва целия набор от разновидности на еровете си написания, както и нови варианти, наблюдавани в ръкописите от Котленския книжовен кръг: λ , λ , λ , λ , и още — висок ер, със силно удължена права мачта (напр. на л. 15б в ρ λ α ν ϵ π λ λ ; на 50а в ρ λ χ α δ ϵ π λ), както и удължена, но силно наклонена надясно мачта (ι δ α ρ α ζ λ μ ϵ π λ 31б); ер с четириъгълна/квадратна петлица. Впечатлението е за непоследователност при употребата на тези знаци — както в корен, така и в край на думата. Доказателство че използването/употребата на еровете е по традиция, а не по смислов признак, е наличието на различни графемни в една и съща позиция, и дори на една и съща страница, напр.: ι κ α π α ω β λ α κ λ ... τ α λ μ λ 4б; σ μ ρ α δ λ ... π χ α λ ι λ ... σ ν ϵ π λ λ , μ λ χ ι α 5а; ι π λ α π λ ... ν ϵ σ ϵ λ π λ ... χ ι ν λ ... σ ν ϵ π λ λ , μ λ χ и μ λ χ 5б; δ ρ λ χ ι 6б и δ α ν ρ λ λ ι (с висок ер) 8б; ι κ λ χ α ... λ π λ κ μ λ ν α π λ 8б и α λ λ χ α 9б, както и η α λ λ χ α на същата страна или π λ χ λ β α пак там.

Или: η δ α ν ρ λ λ ι 24б и β ϵ ζ σ μ ρ λ π λ α 24б, но χ λ δ λ ν α ι ϵ 24б, δ α β λ λ ι 24б, π λ π λ π λ 23а или λ ς ν λ α ι π λ λ 22а, все примери за графичната безразборност на еровете.

⁸ Забележка: Цитирането на примери, независимо от характера им, обикновено завършва с точка, което най-често не означава изчерпване.

⁹ Дарина Караджова. Пак там...с. 111

Макар и не с последователност, но тук също се среща графемата *a* за отразяване на звука [ъ]:

дамъ зѣмни кашапта и кѣща 8а; претѣ кашатпasi и кѣщатпа 21а;
ръце исѧ носѧ 9б; в примера чѣждо израцетїимъ единъ дрѣтиса лѣжатѣ исклѣнатпса
17б като че ли веднага се „поправя“, но пък има и обратният вариант в исота сътори
отнѣнѣптѣ апламакаптѣ ѱгасне 18б; сѧ носатѣ давазѣшаме 25а; кадевѣе 23а; никаде
23а; вракатпasi 46а. Както вече е писано (Манолева 2006: 23)¹⁰, употребата на буквата
a вм. графемите *д* *ь* е от най-типичните черти на рък. № 437:
ѡслѧнципто, сасѣ, самнѧ 1б; изарачѧми, маисѧ 4а; датпа сардѣптѣ, йрасѣрдисѧ, малчѣптѣ
5а; сасѣ салзѣи 9б; ѡбарнатѣ 52б; варѣщи, потпатпсани испадѣени 53а, дарвоптѣси фѣрли
14а, млотѣ патѣи 14б, дѣпто фарисатѣ 15б, крафѣ, добитпакѣ 18а.

Всъщност, ако трябва да говорим за графична непоследователност, може още да се отбележи и необоснованото вариране на *ї* и *и*: *дамъ* помотнї 10а и същевременно на същата страна на листа *болѣспи* или *папомисли* пак там.

Ы в паметника не се наблюдава (създаден е 1761 година). Важно е да се отбележи, защото е същото и в Котленския дамаскин № 13.5.18, където вместо графемата ы е прокарана последователно практиката с и. Макар че варираща употреба има в ръкопис № 437, Котленски сборник, преписван по-късно – в 1805 г., от годината на Котл. дам. 1765-а, в същия Котленски книжовен център. Очевидно идва като последствие от факта, че явлението е без реална опора и в говора. Този знак е един от белезите за черковнославянско изписване. Съзнателното му премахване от ръкописите говори не само за отразяване на живия говор, но вече и за осъзнато прокарване на определени „правила“¹¹.

Ударение в ръкописа почти няма, отбелязва се твърде рядко. Наблюдението ми дава основание обаче за обобщението, че когато го има, то е поставено в повечето случаи (не във всички), за да фиксира по-скоро диалектния облик. Окситонният му характер акцентува чертите на котленското наречие: работѣ ли, дрѣжѣли, гладувѣли, ухапѣ, пѣтищѣ, мѣжѣту, курдисѣла са. Напр.: ипобѣтнѣха, избавѣ 10а; цѣо мислѣлъ 12а; цѣодарекѣ, акаптома пѣтлѣишѣ 13а; нѣможѣ дасѣ ѿисѣпи 14б; непитлѣима 14а; икотисѣ нѣцѣо запалѣ 18б; пѣпадна 21б; ѣсѣмнѣ, ипомислѣ въѣмѣтѣ си 26а; спрѣвѣапѣ, исплѣнѣуѣапѣ 29б, спрѣвѣапѣ 30б; потлѣдѣхѣ 39а; ѿпи намѣрихѣ 42б; спорѣила 46б, 47а; изѣхнѣлъ 42а; накѣе мѣспѣо 47б; аѣтѣли немѣлѣпѣивѣи; хѣрѣтѣви 39б; моѣ 45б; иначѣрисѣви 14а; крѣажѣи 30б; ѣа пѣлоптѣо 43б;; забѣоскѣпѣ 60а; ѿислѣптѣви 75б; долѣ, назѣмлѣю 25а. Но и силѣ 46б, инѣможѣ са измѣри 55б.

Макар и малко, но са много показателни примерите при прилагателните, отразили типичното котленско ударение – изтеглено на последната сричка: пѣшкѣ 13б; трѣховнѣ 15б; итолѣ... тлѣнѣ ижеднѣ... итрижнѣ 36б; живѣ 38а; насиропѣ 14а;

¹⁰ А. Манолева. Котленски сборник... с.23

¹¹ А. Манолева. Езикови особености на Котленския дамаскин от 1765 г. (преписан от Софроний Врачански). БЕ, 2012

ѸтрєшнїѸ 53а. То продължаваше да се пази и в говора на последните му носители: болни, черни, грузни, дива, голо, младо, празно.

Този специфичен белег съзнателно е отразен и от Стойко йерей (Софроний Врачански), който носейки диалекта си, го е отпечатил в преписа на Котленския дамаскин: зємляѸѸ сѸхѸ 78а, пєлѸѸ толѸ 78б, толѸ 88б, 90б, младѸ 86б, живѸ 38а, 87а, спѸрѸ 38а, ѸдѸснѸ спѸранѸ 91б, ифиники сѸхѸ 80а. При глаголите окситонното ударение също е често срещано: спѸрѸ вєчєрѸ 70б, Ѹо са спѸрѸ налѸзарѸ 71б, спѸнѸлѸ 75б, прѸдѸл 80а, ипѸѸ цѸлѸвѸ зѸсима вѸспѸѸ 80б, испѸрѸси; паднѸ 88а, но и парокситонното, и то диалектно от съвременно гледище кѸпѸхѸ 113а, положѸѸ 77б, спѸрѸвѸлѸ 80а.

Подобни примери намираме и в рък. №437: ѸболнїѸ 24а, палнѸ 32б, толѸ 37б, живѸ 1б, пѸѸ сипѸ 29б, исеѸнѸ, свѸршѸхѸ 12а, ивїкнѸхѸ 58б.

Преди да разгледам особеностите на ръкописа в областта на фонетиката, морфологията и лексиката бих искала да уточня, че тези черти са търсени единствено в ракурса на неговото онародяване. Прозиране на диалектното в писмената практика на книжовника/книжовниците. За баланс са правени съпоставки с Котленския дамаскин 13.5.18, Котленския сборник №437, Жеравненския дамаскин №1072, ръкопис №1424 – Сборник от слова и поучения от 1804 г., и Тихонравовския дамаскин, от една страна, и с местните диалекти – котленски и жеравненски (основно), но ще има съпоставки при определени явления и с говора на селата Катунище, Нейково и Медвен, от друга.

Съпоставки в областта на фонетиката

И в този сборник (както в ръкопис №437 Котленски сборник от 1805 година и Котленския дамаскин 13.5.18, преписан от поп Стойко Владиславов – бъдещият Софроний Врачански) чертите на североизточните български говори са ясно откриваеми, както в голяма част тези на котленския говор като балкански диалект.

Едно от основните явления – типичност, е пълната редукция. Прави впечатление, че тук не само широко е отразено стесняването на е→и и на о→у, но е застъпено и а→ъ. Последният преход не може да се твърди че е намерил място в осналите два паметника. В рък. №437 навсякъде на мястото на Ѹ се пише а¹² (изключенията са единични). А при Стойко йерей се вижда умереност, която се състои в съзнателното ограничаване от народностни елементи, белег за стремеж към книжовност, и избягване на прекалени говорни особености (някои от най-характерните, но със силно раритетен характер черти на котленския говор, не намират отражение. Макар че тук-там се открива по нещо като например прегласът на палатално у в и – ипѸрѸѸ илѸ заклѸчи нѸѸѸ 13.5.18 73б.). Напр. итолѸмѸ спѸрѸхѸ 13.5.18 88а срещу тѸлѸмѸ в Тихонр. 17.167б; или смесени случаи – със и без редукция дори в рамките на един пример: иѸипѸ ѸѸѸѸѸ и ѸѸѸѸѸ ѸѸѸѸѸ ѸѸѸѸѸ 75б, или в съседство пѸѸи мїслѸ 83б – сѸ пѸѸи мїслѸ 83а. Подобна вариативност разбира се има и в разглеждания ръкопис: нѸѸѸѸѸ ѸѸѸѸѸ 14б – нѸѸѸѸѸ 19а – нѸѸѸѸѸ 14б – нѸѸѸѸѸ 18б.

¹² Кочев 2010: 43. Тук заставам зад тезата на автора, че редукцията „отразява преди всичко частичните или пълните изменения на вокалите в границите на един и същи тембром клас: е→Ѹ (с полуредукция) → и; о→Ѹ (с полуредукция) → у; а→Ѹ (с полуредукция) → Ѹ. Широкото разбиране на редукцията като всяко изменение на неударените гласни без оглед на запазване на тембровия клас е неточно.

Редукцията на **е**→**и** е широко застъпена, доказателство са мнообройните случаи и разновидности на позициите, в които я срещаме. В абсолютно начало на думата: илапѣ 53а (в рък. №437 на същото място елапѣ 65б);

в средисловие: привлачи 3а, дапринесемъ 4а, дамапридаде 13а, пѣминъ ѿблѣкъ 8а, силопо 8а, храниницапта 8а, кѣпо даа завидѣ 8а, ниволѣ 9б, събирѣ 10а, цодарииса 11а, непитлима 14а, завидѣ 8а, итрешинѣ...правѣдинъ 15б, ѡпиши 16а, 19а, чѣждинцѣ 21а, икота ричѣ чѣлѣкъ 19б, даричемъ 18а, дапейшѣ 26б, дапта вѣвида 50а, ипичѣ 49б, 51а;

в абсолютно краесловие: потини 4а, даго ѡбѣи идамъ зѣмни цоппо има 8а, даспани 9а, дамъ помотнѣ 10а, имани 11а, ницапѣ 10б, чищешъ 44а, (даричемъ) чѣе истина 18а, нимотатпса 49а.

Както и едно до друго вариативни случаи: пичѣ и веднага след това пѣчѣ 51а, ивисилѣпса на същата страна на листа веселѣа 3б, чѣлѣкъ и чилѣципѣ 17б.

Редукцията на **о**→**у** е от най-често срещаните във всички ръкописи¹³, които следват източнобългарската произносителна норма, както е и в този. Отражена е във всякакви позиции.

В абсолютно началословие: дѣти ѡбирѣ 9а, паѡпидѣ 22б, ѡприличи 49а (в рък. №437 ѡприличи);

в средисловие: лѡвѣпѣ ловъ 3а, ѡдѡмаси 3б, кой лѡви; пѣлѡви 3б, ѡлѡвѣпѣ ловъ 3а, заѡрави 4а, ѡнѣкъто 9а, нѣкъѣ 9б, никѡи 10а, мѣсѡпта 9б, дѡсѣта 15б, аѡси нѣкото тѡвѣиль 16а, сѡдомѣ итоморѣ 23б, пѣти тѡспѣ 22б, сѣ пѡпѣпѣ 17а / дапопѣпѣпѣ 23б, пѣса дѡврѣша 27а,

хѡрѡтви 39б, мѡми 59б, дѡкълѣне 54а, традѡвѣ 11а, дѡволѡви рѣцѣ 13а. Тук също се срещат варианти в изписването – ѡспѣне, ѡспѣне 5б;

наполюкози воиска инаполюкъзи ѡрѡжѣе 9б; дѡсамѣта землѣа 23а / дѡднѣсѣа 44б, но и дѡспѣросѣти 46б; икота дѡбѣе...ищѣ дѡдѡбѣе ѣ икота дѡбѣи 19а / икоти дѡбѣе апѡмѡ зѣи сѣцѣпѣ; сѣрамѣ иѡвѣса 34а (в Тихонр. дам. на същото място сѣрамѣ и бѡи, в рък. №437, 51б сѣрамѣ иѡвѣса);

ѡкривѣла 47а-б ѡкривѣла 61а (същото в Тихонр. 32. 226б);

ѡбѣча хѡрапта... цоппо тѣ ѡбѣча 52б (на същите две места в рък. №437 65б е ѡбѣча / в Тихонр. дам. 32.228-228б ѡбѣчѣ – ѡбѣчѣ).

В абсолютно краесловие: ницѡъ 5а, аѡмѡъ 9б, приписѣналѡъ 9б, пѣкъмѡ дѡпѣрапѣзѡъ 10а, аѡѣ бѣлъ 15б, дѡсѡмѣпо нѣѣ16б, дѡвѣпорѣто пришѡспѣвѣа 47б (еднакво на същото място и в №437. 61б дѡфѣпорѣто), іѡкъщѣшъ 46б, мѣслѡъ 51а.

Ако се направи съпоставка с котелския говор, събиран от мене от последните две носителки на говора (вече покойници), отразен и в картотека №2530 (в Секцията по българска диалектология и лингвистична география при ИБЕ) ще се видят пълни паралели: уфчѣр, унѣс, удѣ, уг'енѣ цѣ, уг; тугѣ с, мумѣ, дудѣѡхѣ, дубрѣ, грузнѣ, сѣ нуви, кѣлуви; студѣну, висѣку, снѣпѣту, нувѣту, вѣхтѣту. Същото го има и в днешния говор на село Жеравна: уфчѣр, усѣкѣвѣ, чурѣпи, булѣ мѣ, пулѣ, рѣбутѣт, кѣде утѣ ушѣ, пундѣл'н'ѣк, дуфѣлуту.

Редукцията **а**→**ѡ** не е отбелязвана толкова широко, както останалите два вида. Тук ще бѣде подкрепена с няколко примера (липсата на ударения в ръкописа

¹³ Тук имам предвид всички ръкописи, с които съм обявила че ще правя сравнения в студията.

предоставя свободата в разглеждането на илюстративния материал той да бъде използван както въз основа на ударението в книжовния български език, така и в говора, където е с окситонен и парокситонен характер): дъсѣмопо неѣе 16б; иданатоѣвимъ щоса намери ѣдомъ 22а; ѣвисинъ 18б / (капо чѣхъ чедѣма) ѣ висинъ неѣни 43б; възнесѣте пѣзи дша 43б/ 47а; напѣзи землѣ 49а; дрѣвѣ сѣдени 49б; ждѣваніе 24б; ами тладѣваха ижѣдѣваха 51а; налѣжа 31б / налажа 50а.

В паметника откриваме и пример за преглас на етимологично **ѣ**→**е** след мека съгласна и пред мека сричка: болеринъ 12а/ болерипѣ 17а. Подобни примери има в Котл. сб. №437 болѣри 24б, спѣели 7б, немалчѣни 33а, както и в Жеравненския дамаскин №1072: хрѣпиѣни, болѣри. Макар че в ръкописа има изписване и на пѣани 15а / (капо пѣанъ 12а / инапѣанѣспво 20а – вероятно идва от податката, така е и в Тихонр. дам. (ако трябва да сравняваме). Намираме и днес потвърждение на прегласа в голяма част от селата, които се предполага че са свързани с дейността на книжовниците от Котленския книжовен център. Същите са облиците от жеравненския диалект: пийенъ ци, пуленъ, шѣеци; така е в говора на село Нейково – ѣдени (същото и в Жеравна); в говора и на село Катунце – изѣди; в котленския диалект – устарѣхми; в село Медвен – (ни съ) стуѣли (същото в Жеравна и Котел).

В областта на консонантизма в този писмен паметник най-ярко се открояват групите **ър-** / **ръ-**, **ъл-** / **лъ-**. Преписвачът е неотклонен в изписването на групата като **ръ**, с редки изключения. Затова не е трудно да се потвърди наличието във всякакви конфигурации. При едносрични думи – хипръ е ба; при многосрични пред една гласна досѣмръпи 5б, веѣе немота врьна 9б, 10б, ниѣе веѣи давръни 8а, инаѣмръпни часъ 10а, набръжи 12б, ѣфръли 13а, ѣсѣмръпи пѣврѣде си 14а, апи мѣ повръни назапъ 15б, пръсиса 18а, пѣврѣда 18а, дѣа ѣдръжи 20а, 28а, пръвое заповѣда бѣю 28а, сѣмръпни ѣа 29б (така и в Тихонр. дам, а в рък. №437 – смерпнѣапъ часъ), дѣпръпѣ 32а, икрѣвѣпи 47а, дрѣвѣ 49а / дрѣво 50а, прѣва землѣ 49а; при многосрични пред две и повече гласни: асамѣмѣса днѣпѣ доврѣшапъ 4а, дѣто ѣфрълѣпъ 9а, ѣмръсила 16б, прѣтѣватъ 17а, сръдѣпъ 18а, амѣ са врьнепѣ пѣси починѣпѣ по дрѣвопо 22а, 72а, добра ипрѣпѣлива 28а, обрънапъ 32а (така и в Тихонр. дам.), сѣко дрѣжишъ 30а, 32а (на същото място в рък. №437 дрѣжишъ), идръжаха 39б/ чедръжи 44а/ идръжи 46а, вѣрѣѣе прѣпарѣви 47б (на същото място в рък. №437 61б вѣрѣѣи парпарѣви/ в Тихонр. дам. 32.226б вѣ рѣѣ парѣпарови), фръсѣше врьхъ водапѣ 71б. Среца се вариантно изписване врьнепѣса 43б и вѣрнѣписѣ 23а. както и пример за: идѣва крѣпѣча злѣпи 48б (в рък. №437 62а на същото място идѣва крѣпѣча злѣпи).

В котелския диалект мястото на еровата гласна варира: върх, гърп, пѣрт; трѣн, врѣф, сръп; държѣ, пѣрѣва; дрѣв'а, крѣпил; крѣстове, врѣзвам, мрѣкни. Но повечето от примерите са от картотеката №2530, която отразява състояние на говора преди (над) 50 години. Днешните котленци, а и ~56-70-годишните нямат спомен или не употребяват думите в такъв вид, а като: врѣх, прѣтѣт, врѣзѣх, свѣршѣх, пѣрѣва.

Не така е в Жеравна¹⁴. Там в жива говорна употреба са: трѣс'ъ, сврѣща, врѣжи/врѣзах, хврѣчат, дрѣжѣ, (нат) удѣта, врѣх-(на) врѣхѣ-(гулеми) врѣхуви, грѣбѣ ми, срѣп-срѣпуви, дрѣвѣ-дрѣви и дрѣвѣ, крѣп'ъ-крѣпих, прѣт, прѣф-пѣрва, путрѣкули сѣ, фрѣчат. В Медвен – изврѣвѣва, (мишѣву) дрѣву; в Катунце – (шѣ ги) испрѣжи, (дѣ гу) врѣжи и врѣзи, зрѣнуту, брѣкѣ, срѣбѣт, (шѣ ни) трѣс'ѣт, но и путѣрс'ѣт; в Нейково – врѣвѣли да трѣс'ат дрѣвѣ, (от) стѣрнѣ .

Ето и илюстрация за групата лѣ: при едносрични дѣшлѣси 49а (на същото място в рѣк. №437 62б дошлѣлиси); при многосрични: свѣса прѣди имлѣви 4б, флѣба 9б (хвалба), пожлѣпи 19а, плѣни 50а; ѡдлѣбока вода 3а/длѣбоко млѣсто 37а (на същото място в рѣк. №437 61б длѣбокѣ млѣсто), ѡдлѣбина водна 3а, 3б, вѣмлѣчнѣ 28а, имлѣчелива 28а / млѣчилива жѣна.....дѣмлѣчпѣ 28б, дѣлѣто прѣпенѣ 32а (на същото място в рѣк. №437 50а долѣтоперѣпнѣ), сплѣповѣ злѣпи 48а (на същото място в рѣк. №437 62а сплѣповѣ злѣпи, азѣса клѣна 46а, иклѣнатсѣ 17б/иклѣнат'сѣ 31б (на същото място в рѣк. №437 50а иклѣнатсѣ).

В Жеравна: длѣгу, длѣбѣка (вудѣ), но пѣлни, жѣлту, мѣлчалѣ вѣ, кѣлнѣт сѣ, фѣлбѣ. Докато в Котел и днес, както очевидно и навремето са произнасяли пѣлни, сѣлзѣ , кѣлнѣхв сѣ.

Много е вероятно в този случай копистѣт да е отразил характерна особеност на жеравненския говор. Изговорѣт на **група рѣ** между съгласни е от важните черти в диалекта. Намираме я последователно прокарана и в Жеравненския дамаскин № 1072 от рѣкописната сбирка на НБКМ, изписан 1787. Там стоят формите: срѣбрѣни, дрѣжѣ, попѣракѣли, искрѣпи, дѣвѣ дрѣвѣ ѣ маслини (в диалекта - дрѣвѣ, дрѣвѣ та), ѡкрѣтипѣсѣ сѣврѣшихѣ (в диалекта – да са сврѣши), от жеравненския диалект. Съпоставките с говорните употреби в Котленския сборник №437 от 1805 година, както и живата котелска рѣч днес (доколкото пазѣ същия изговор) не дават тези основания.

Опростяване на групи съгласни. Групите са доста разнообразни:

хн → **н** повѣнала ба;

хв → **ф** фалѣшѣ 9б, 10б / ифалѣпѣ 44а, аѣто фѣни дѣбро 15б, 16а / ифѣна дѣимсѣ моли 23а, фѣщѣпѣ 17а, нѣприфѣщѣми 9б, 10б, ѡфрѣлѣпѣ 9а, нѣлѣжа флѣба 9б; ѡфрѣкѣнѣва 19б;

вз → **з** иѣдѣмѣ зѣмни ѡѣто имѣ 8а, зѣхѣ дѣто 23а/зѣхѣ 47а (на същото място така и в рѣк. №437 61а и в Тихонр. дам. 32.226) – слѣди от бѣлабиалност на в (w → y) откривамѣ в случай като иѣзѣлѣ 15б вз → у (подобен пример имѣ при Ст. Владиславов в Котленския дамаскин 13.5.18 – ѣзѣла 83а);

дж → **ж** жилѣпинѣ 14б;

вс → **с** сѣикѣ 16б, 23б, иѣско дрѣво....нѣско вѣремѣ 50а (същото и в рѣк. №437 63б);

¹⁴ Изказвам благодарност на Николайка Николова Димова – 77 г., една от най-активните и основни мои информатори, която е съхранила и до днес жеравненския говор.

Народните елементи на фонетично и морфологично ниво подсилени и от лексикалния пласт издават още на пръв поглед народностния характер на Сборника. В сравнение с Котленския сборник – преписан 1805 година, Котленския дамаскин, преписан 1765 г. и този, от 1761 г., отразява диалекта с достатъчно характерологичните му черти (за останалите два съм констатира в други публикации същото). Както е известно, лексиката също е важен белег за изваждане от анонимност на преписвача, за сглобяване или доконструване на чертите, които го изграждат или издигат като книжовник, а не го приравняват единствено до нивото на преписвач. Това разбира се е гледната точка на съвременния изследовател на 21-вия век, който се радва и търси да открие по-скоро изключенията, отколкото да констатира още един път типологичното.

И в ръкопис №583 откриваме достатъчно народностни елементи, наред с клишираните конструкции от типа: ирайскиѣ дѣри 10а; испрашни днѣ сѣдни 29б; ирекохъ иѣатѣлъ праведнихъ 50а (е така и на същото място в рък. №437 63б). Тук срещаме: деима нѣкъи мръва добро 9а, бари малко 14а, дама распави ѿживота 10а, зли работи 12б, пати тѣспѣ 22б.

Облици, които отразяват котленския говор:

дадодапѣ 10б, нищапѣ дадодапѣ примени 9б – типично котленско; липцала ба; идамъ зѣмни 8а, идамъ зѣмни цоппо има 8а, дазѣмнапѣ 8б, адрѣти желай съсединъ дамъ зѣмни кащатѣ адрѣти тѣди дамъизѣмами срътатѣ 8а; пѣминѣ ѿблѣкъ 8а, дасѣ ѣпысмѣватѣ 8а, даѣто изѣави 10а, бари малко дѣдѣса 14а, ѿѿтнѣса пѣпѣпѣ 17а – в говора *ог н’*; тлѣни ижѣдни 36а (на същото място е така и в рък. №437 53а /в Тихонр. дам. 32.225б тладны и жѣдны) – *жѣдни* и в говора; дахорѣпѣва 28б – днес в диалекта се използва не толкова глаголната форма *хоратѣ* – говоря, колкото формата *хоратѣ* – отивам на *хоратѣ*, там, където жените се събират пред портата да си говорят, хоратят; инапѣварѣни 37а натѣварѣни и днес (разговорно); идасѣзѣкличи 47б; пѣси пѣи проваждаха дѣнитѣ 51а – днес в диалекта *да та проважда*; пѣси пѣи проваждаха дѣнитѣ 51а; влазѣпѣ 52б (на същото място в рък. №437 65б флазѣпѣ); бръснѣчѣ нажежѣнѣ 57б; дѣпѣ спѣпѣ вѣѿтнѣнатѣ рѣка дѣкълѣнѣ...дѣпѣ излазѣпѣ...пѣ ѿидѣпѣ пѣковладѣпѣ 54а; чѣврѣсто 57б, 58а, човръсто 71а.

Оказва се че думи като *капѣ* (*капѣ час* – *капѣ днѣ* 7а), *нозѣ* (*исѣ* *нозѣ* 10б), *вѣкѣ* (*вѣкѣ* 10б) се използват и днес в говора.

Книжовникът ползва за синоними лексеми от архаичния пласт на първоизточника и говорната практика:

адрѣти желѣи (вероятна грешка – желай) съсединъ дамъ зѣмни кащатѣ адрѣти тѣди дамъ ѿнѣми водѣта ѿдѣворѣпѣмъ 8а, нѣлѣчлѣ най мѣдра направа на поизи свѣпѣ инай хипръ ѿсичикѣ направи 17б, както и само от говора: цодѣрекъ ищѣ даизѣмам 13а.

Турски думи

Турската лексика не е многобройна. По-скоро е общоупотребимата в народния пласт на езика.

файда 17а, карасъ 25б, корполисахъ 20а-б (има го и в Тихонр. дам), дъшманинъ 26б, пѣфтеръ 43а; керпич – и два керпича злати 48б (в рѣк. №437 62а на същото място и два керпича злати), филти – и две филти хлѣбъ надѣше 79а, наконакъ 7а, дъшманинѣ 27а, комсѣлъкъ 40а.

От гръцки произход:

аѣтли довпасаха 37а (на същото място в рѣк. №437 53б антѣли дѣфпасаха/ в Тихонр. дам. 32.225б антѣлы доидоха); дѣвпаса въпрѣ 55а – *дофтаса* се използва и днес в говора; аспри 17а; скопостъ 57а.

Дошли от италиански:

сѣ дѣкапи 14б

Примери, които по някакъв начин отличават книжовника:

В ико мое сичко сѣпикасва 31а (този текст липсва на същото място в рѣк. №437), в Тихонр. дам. е изписано око мое сичко види 32.224, докато книжовникът е използвал дума от диалекта.

Открива се и тънко преплитане на говорните пластове, очевидно неосъзнато употребено от книжовника.

В примера инѣможихъ дѣти избарабарѣ сѣ прѣчьскитѣ рѣчи 7б с уж класическо написание в частта — сѣ прѣчьскитѣ рѣчи, откриваме една народна дума – избарабарѣ, и една чисто диалектна, котленска форма: инѣможихъ, в говора нимужъ х.

Нюансирана употреба има в примери като – икажеи дѣше несащесвайса нипоса хѣлашвай ѿпѣщѣш дѣпрѣдѣшъ намѣсто дѣпото ниси видѣла никоти 42б, докато на същото място в Тихонр. дам. стои дѣше не сѣщѣсвай се нипѣ се срамѣи 32.230.

‘Смайвам се от нещо, обърквам се’ е на стъпка от уплаха – ‘уплашвам се’, което е точно в смисъла на контекста. И може да се разглежда като градация, използвана от протографа. За разлика от съвсем различно значещата ‘срамя се, изпитвам неудобство’ – срамѣи.

Точен изказ – апомъ зѣи сѣцѣпо запомното 18б

Копистът дава своя принос на книжовник, който творчески стъкмява думи като лѣдопта 7б (на други места само с вида луд, лудост), чѣдопта непотрѣбна 7б.

В дамаскина/ите откриваме още:

- добри сравнения

сѣкаква трия прихожа кѣпо наконакъ гостѣ 7а (има го на същото място и в Тихонр. дам. 31.216б)

- умение да използват синоними – ѿпи толѣми и добри и велики ѳрѣди щѣпое хѣотпвелъ 49а – като ги градират (докато в рѣк. №437 63а е употребено само едно определение дѣвидишъ ѿпи толѣми ѳрѣди щѣпое ѳѣотпвилъ, то в Тихонрав. дамаскин е както в рѣк. №583)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сборник от жития, слова и апокрифи от 1761 г., който се съхранява в Музея на възраждането на град Варна под №583 се оказва един много богат на езикови явления исторически паметник. В него точно са концентрирани говорните особености на Котелския подговор – разглеждам го като една по-широка обособена цялост, в която към диалекта на град Котел прибавям и този на Жеравна, Медвен, Катунище, Нейково (от всички села съм събрала лично диалект, който сега използвах в разработката). Затова често обобщено употребявам – ‘в говора’, като другия елемент от двойката ръкопис-говор. Абсолютно съм наясно с различията, които носят в себе си котелският и жеравненският диалект (по този повод имам и публикувана статия)¹⁷ като представители на балканския (централен) ъ-говор и мизийския о-говор¹⁸. Но и самият копист не е отразил най-ярките, раритетните черти, които внасят различия като например мекостта на съгласните т’, д’, звучащи като чисти к’, г’ в Котел, члена за мъжки род единствено число под ударение -о или пък широко г в Жеравна. А в изследвания ръкопис откриваме много от общите езикови белези, характерни за изброените по-горе села от района, които сглобяват една картина. Още повече, че тези селища се намират помежду си на отстояние около 15 километра в диаметър. Такова е било разстоянието им по едновременните стари свързващи ги главни пътища (някои от тях са имали дори имена) и пътеки, днес то е около 26/ на 12 км. Разбира се, ако включим честата, характерна употреба в паметника, на члена за мъжки род, ед. ч. –*ѣт*, то бихме го локализирали още по-тясно – град Котел. Тогава обаче, няма как да си отговорим на въпроса, защо толкова много се използва предлогът у и подчертано групата -ръ- между съгласни, ако не го търсим единствено в подложката.

Що се отнася до основния ортограф (въпрос на бъдеща статия е доказването и на сѣѣ писмѣ лѣзѣрѣѣѣѣ, и на евентуално още някой, поне по почеркови данни си личи) може да се каже, че той е наистина книжовник. С езиков усет и точност в отразяване на факта (отбелязал е дори редукция извън ударение в редица думи), че даже скептичният съвременен изследовател би могъл да му се довери напълно.

ЛИТЕРАТУРА

Бояджиев 1979: *Бояджиев, Т.* Изговорни и правописни варианти в книжовния български език. – *Език и литература*, № 1.
 Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика. (авторски колектив). Книг. къща Труд., С., 2001.

¹⁷ В нея се прави съпоставка между двата ръкописа, пак от Котленския книжовен център, рък. 1072 и рък. 1424, които отразяват съответно говора в с. Жеравна и този на гр. Котел.

¹⁸ Б. Цонев отрича особеността на този разделителен белег, определен от Л. Милетич, тъй като от проучвания на българските говори в други държави се вижда, че и балкански говори могат да имат членна форма –о. Това отбелязва в своята „Българска диалектология“ (второ поправено издание). София, 1968 още Ст. Стойков.

- Вачкова 2008: *Вачкова, К.* Характер на нормализацията и кодификацията на българския книжовен език през Възраждането. – Български език, LV (2008), 2, 31-40.
- Вътов 2001: *Вътов, В.* Езикът на Софроний Врачански. В. Търново.
- Иванова-Мирчева 1987: *Иванова-Мирчева, Д.* Въпроси на българския книжовен език до Възраждането (IX – X до XVIII век). С., ДИ “Народна просвета”.
- Караджова 1994: *Караджова, Д.* Котленският книжовен център през XVIII век. Пловдив.
- Кочев 2010: *Кочев, Ив.* Българска фонология. София.
- Кочев 1980: *Кочев, Ив.* Българската диалектология през Възраждането и въпросът за книжовно и диалектно при изграждането на книжовния език. – Български език, № 1, 25.
- Кочева 1968: *Кочева, Е.* За превръщането на граматичните архаизми в езикови формули в дамаскини от XVIII в. – Известия на ИБЕ, XVI, 418.
- Кочева 1990: *Кочева, Е.* Начини за интелектуализация на лексиката в дамаскини от XVII и XVIII в. – В: *Kształtowanie się nowobułgarskiego języka literackiego (do roku 1878)*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 97-105.
- Манолева 2006: *Манолева, Авг.* Котленски сборник лѣто 1805. София.
- Манолева 2012: *Манолева, Авг.* Езикови особености на Котленския дамаскин от 1765 г. (преписан от Софроний Врачански) – БЕ, 64.
- Младенов 1941: *Младенов, Ст.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. С.
- Ничева 1965 – *Ничева, К.* Езикът на Софрониевия “Неделник” в историята на българския книжовен език. С.
- Петканова 1965 – *Петканова, Д.* Дамаскините в българската литература. С.
- Попова 1997: *Попова, Л.* Библейски речник. С.
- Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин. Изд. Валентин Траянов, 2012.
- Речник 1884: Речник на свято-то писаніе. Цариградъ.
- Старобългарски речник Т.І 1999, Т.ІІ 2009.София.
- Стойков 1968: *Стойков, Ст.* Българска диалектология. С.